چالشها و موانع تربیت دینی نسل چهارم انقلاب در گام دوم و راهکارهای رسانه‌ای رویارویی با آنها با تأکید بر بیانات رهبری

دکتر هادی ابراهیمی کیاپی[1]
فاطمه عامریان[2]

چکیده

اهمیت تربیت دینی نوجوانان به عنوان نسل چهارم انقلاب اسلامی، تا حدی است که مقام معظم رهبری بخشهایی قابل توجه از بیانیه راهبردی «گام دوم انقلاب» را به معنویت و اخلاق این قشر از جامعه به عنوان آینده‌سازان این مرز و بوم اختصاص داده اند. با توجه به نقش انکارناپذیر رسانه‌ها در شکل‌دهی باورها و ارزشهای مخاطبان در عصر ارتباطات، صدا و سیما به منزلهٔ رسانه ملی، باید به نیازهای دینی و مذهبی مخاطبان، به‌ویژه نوجوانان و جوانان و موانع موجود در تربیت دینی آنان اشراف داشته باشد. هدف پژوهش حاضر، شناسایی مهم‌ترین موانع و چالشهای تربیت دینی نوجوانان با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری و ارائه راهکارهای رسانه‌ای در این زمینه است. این پژوهش کیفی با بهره‌گیری از روش نظریه زمینه‌ای، نمونه‌گیری نظری هدفمند و مصاحبه با جمعی از کارشناسان صورت گرفته است. پس از استخراج و کدگذاری داده‌ها، مفاهیم و مقولات کلیدی در چند مرحله استخراج و پردازش شده است. با توجه به یافته‌های پژوهش، مشکلات مربوط به ضعف باورهای دینی و ارتباطات اعضای خانواده، مسائل خاص دوران نوجوانی، مسائل مربوط به مدارس، گروه همسالان و جامعه، مسائل رسانه‌ای، ناهماهنگی اصول تربیتی در خانه و مدرسه، فقر مالی و فرهنگی خانواده‌ها، انواع اعتیاد و انواع آسیبهای فردی و اجتماعی در خانواده، مهم‌ترین موانع تربیت دینی نوجوانان هستند. نتایج پژوهش نشان داد که رسانه‌ها می‌توانند با انتقال غیر مستقیم و تأثیرگذار پیامهای تربیتی و ارائه الگوهای مناسب برای افزایش ارتباطات درون‌خانوادگی (به ویژه والدین و فرزندان) و تقویت باورهای دینی مخاطبان، گام بردارند.

کلیدواژگان: نوجوانان، چالشهای تربیت دینی، بیانات مقام معظم رهبری، خانواده، مدرسه، رسانه

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۸/۷/۲۳

۱. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه صداوسیما (نویسنده مسئول) Ebrahimih56@yahoo.com
۲. کارشناس ارشد ادبیات فارسی از دانشگاه الزهرا و پژوهشگر صداوسیما fa_amerian@yahoo.com

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

مقدمه

به اعتقاد صاحب‌نظران، نیاز به خودشناسی و خداشناسی و نیاز به مذهب از مهم‌ترین نیازهای غیر جسمی نوجوانان است (خدایاری‌فرد، ۱۳۷۵: ۳۶-۳۰؛ قائمی، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۱۶). فرایند شکل‌گیری مذهب، از کودکی تا بزرگسالی، دارای مراحلی است که در دوران نوجوانی، تحت تأثیر تفکر صوری و شناختی، تغییرات بسیار در آن رخ می‌دهد. نوجوان می‌خواهد باورها و اعتقاداتش را از نو بسازد، ارتباط خود را با مبدأ هستی تنظیم کند، از تقلید کورکورانه خارج شود و با استدلالهای عقلی در باورهای خود تجدید نظر کند. گاهی ممکن است در انجام دادن تکالیف مذهبی، سهل‌انگاری کند و گاهی حتی باورها و اعمال مذهبی را زیر سؤال ببرد. از این رو، دوران نوجوانی را دوران «تردید دینی» نام نهاده‌اند (صابری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲). از آنجا که به فرموده حضرت علی (ع): «ظَنُّ‌الانسان میزانُ عقله» «ظن و گمان انسان، ترازوی عقل و خرد اوست»[۱]، این شک و تردید در دوران نوجوانی می‌تواند نشانه میزان رشد عقلی فرد و تلاشش برای رسیدن به یقین باشد.

کارشناسان معتقدند «باورهای دینی باید از سالهای ابتدایی زندگی (کودکی و نوجوانی) در روح و ذهن انسان نهادینه شوند و بهترین راهکار در این مسیر، رشد و پرورش انگیزه‌های درونی افراد است. آیات قرآن کریم، سفارشات معصومان و منویات رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری نیز بر ضرورت نهادینه‌سازی و پرداخت مناسب هنری و کارشناسی در خصوص مفاهیم دینی و ارزشی دلالت دارد» (عامریان، ۱۳۹۶: ۶۸).

در زمانه‌ای به سر می‌بریم که رسانه‌ها با سیطرهٔ تمام و کمال بر تمام ابعاد زندگی انسان، در آموزش و شکل‌دهی باورهای ذهنی او نقشی مستقیم دارند. در چنین شرایطی «آموزش دیگر محدود به مدارس نیست و مدارس فقط سالهایی اندک از حیات انسان را به خود اختصاص می‌دهند، در حالی‌که رسانه‌ها بی هیچ محدودیتی در همهٔ مراحل زندگی با انسانها همراه اند و کل عمر آنها را پوشش می‌دهند» (کازنو، ۱۳۶۷: ۷۱-۷۰). چگونگی عملکرد وسایل ارتباط جمعی در بازتاب باورها و ارزشهای پذیرفته‌شده افراد جامعه، در گرایش افراد به آنها یا انحراف از آنها بسیار تأثیرگذار است. این تأثیر، از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی ایران همواره مورد توجه رهبران نظام بوده است، به طوری که معمار کبیر انقلاب اسلامی در بیانات خود رسانه‌ها را «مربیان فرهنگی

۱. میزان‌الحکمه، ص ۱۷۸۴

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

جامعه» و «وسیله تربیت ملت» خوانده‌اند[۱]. اهمیت نهادینه‌سازی ارزشها و باورهای دینی در نوجوانان تا حدی است که رهبر معظم انقلاب اسلامی، دینداری را در کنار علم و دانش، «بال دوم حرکت و پیشرفت جامعه» برشمرده‌اند[۲]. به گفته معظم‌له: «عزیزان نوجوان و جوان می‌توانند با تعهد به ظواهر دینی، افزایش معرفت دینی و به‌ویژه تقویت ارتباط معنوی با پروردگار، دلهای خود را به نور ایمان و جذبه الهی، آباد و روشن و مملو از عشق و امید سازند[۳]». ایشان نوجوانان و جوانان را به «قرائت قرآن، تأمل در معانی آیات این کتاب الهی و نمازِ با توجه» فراخوانده و به آنها توصیه کرده‌اند: «دلهای باصفای خود را با پالایش دائم معنوی، هر روز نورانی‌تر کنید تا با عنایت پروردگار مهربان، به انسانهایی صالح تبدیل شوید[۴]».

با توجه به توصیه‌های راهبردی رهبر فرزانه انقلاب به جوانان و نوجوانان در مورد ضرورت توجه به معنویت و اخلاق، به منزلهٔ جهت‌دهندهٔ حرکتهای فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه[۵] و همچنین تأکیدات معظم‌له، در زمینهٔ تلاشهای دشمنان برای ترویج برنامه‌ریزی‌شده فساد در مدارس و تبدیل نسل جوان و نوجوان کشور به نسلی بی‌اعتقاد، بی‌ریشه و سست‌عنصر[۶]، اهمیت مسئولیت سنگین برنامه‌ریزان و برنامه‌سازان صداوسیما، درحکم رسانه ملی، بیش از پیش احساس می‌شود. اولویت و ضرورت توجه به مسئله نوجوانان به منزلهٔ نسل چهارم انقلاب اسلامی، تا جایی است که مقام معظم رهبری، بخشی قابل توجه از بیانیه راهبردی «گام دوم» را نیز به این قشر از جامعه به‌عنوان آینده‌سازان این مرز و بوم اختصاص داده اند. لذا اصحاب رسانه ملی باید هوشیارانه با اتخاذ تدابیر متناسب و برخورد صحیح رسانه‌ای، اقدامات دقیق و عملی را در راستای تحقق بخشیدن به اصول راهبردی مدنظر انجام دهند. توجه به نیازهای مخاطب در برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی از الزاماتی است که مدیران، سیاستگذاران و برنامه‌سازان رسانه باید برای تحقق‌پذیری اهداف تعیین‌شده و دوری از شعارزدگی همواره مدنظر داشته باشند. به منظور برنامه‌سازی برای نوجوانان در صدا و سیما نیز، توجه به نیازهای ویژه مخاطبان این گروه سنی، از ضروریات به‌شمار می‌رود.

---

۱. امام خمینی، صحیفه نور، جلد ۱۶، ص ۸۳

۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای مجلس جوانان دانش‌آموز، ۱۳۸۰

۳. همان

۴. همان

۵. بیانیه راهبردی «گام دوم» مقام معظم رهبری خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲

۶. همان

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

تربیت مجموعه‌ای است از اعمال عمدی و هدفدار به منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین یا مکتب به افراد دیگر به‌نحوی که فرد در عمل به آن آموزه‌ها پایبند باشد. تربیت دینی، تنها آموزش یک سلسله عقاید و باورها و بیان احکام و دستورهای دینی نیست بلکه مفهومی بسیار گسترده‌تر دارد (باقری، ۱۳۸۲: ۷). تربیت دینی به معنای همه ابعاد تربیتی در یک چارچوب دینی و در این اصطلاح خاص، تمام ابعاد تربیت اسلامی است. در تربیت اسلامی، مراد آن است که نوجوان به‌گونه‌ای آموزش ببیند و تربیت شود که شخصیت او با اهداف دینی مطرح در قرآن و روایات، همگونی داشته باشد. این تعریف از تربیت دینی، محدود به مسائل اعتقادی، معنوی یا اخلاقی نمی‌شود بلکه رفتار و اندیشه فرد را در سایر ابعاد فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و عاطفی نیز در بر می‌گیرد (احسانی، ۱۳۹۶). اسلام در مجموع، دینی تربیتی است و تمام آموزه‌های آن به نوعی با «انسان» ، «تربیت» و «تزکیه» او ارتباط دارد. تربیت در مکتب اسلام، مفهومی بسیار فراتر از آموختن و نصیحت‌کردن و عادت‌دادن است و با واژه‌هایی نظیر رشد، هدایت، تأدیب، تزکیه، تعقل، فلاح و خیر مرتبط است (صالحی‌زاده و محمدی،۱۳۹۴).

منظور از آسیب عاملی است که موجب اختلال و آفت در پدیده‌ها می‌شود. در مبحث آسیب‌شناسی تربیت دینی، گاهی شناخت وضعیت ناهنجار حاصل از تربیت مدنظر است و گاهی منظور شناسایی عواملی است که این‌گونه اختلالات و نابسامانیها را پدید آورده است (همان). تربیت دینی، تربیتی بر اساس معیارها و مفاهیم دینی است و هرگاه این مفاهیم و معیارها، مورد بدفهمی قرار گیرد، حیطه آنها به غلط، سبک‌تر یا کمتر از آنچه هست ارزیابی شود یا در مواجهه با مسائل نوظهور عصر حاضر به صورت نابجا استفاده شود آسیبهایی در تربیت دینی آشکار خواهد شد (باقری،۱۳۸۰).

با وجود تمام تلاشهای انجام‌شده در جهت تربیت دینی آینده‌سازان این مرز و بوم، تحقیقات نشان می‌دهد وضع آموزش مسائل دینی به نوجوانان با شرایط مطلوب فاصله دارد و گاه، آثار معکوس داشته و ناکارآمدی‌های موجود موجب ایجاد کاستیها و حتی بحرانهایی در رفتار دینی نسل نوجوان و جوان شده است (باهنر، ۱۳۷۸: ۱۴؛ همت بناری، ۱۳۸۰). شواهد موجود، حاکی از افزایش درجه آسیب‌پذیری دینی و مذهبی در میان نوجوانان است. به بیان دیگر، در سالهای اخیر، میزان پایبندی دینی نوجوانان و جوانان به رفتارهای مذهبی، در حد انتظار نبوده است (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۵) و به‌رغم تلاشها و برنامه‌ریزیهایی که پس از انقلاب اسلامی در نهادهایی همچون خانواده، آموزش و پرورش و رسانه‌ها در حوزه تربیت دینی فرزندان انقلاب صورت گرفته

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

همچنان با چالشها و آسیبهای جدی در این حوزه روبه‌رو هستیم (عقبه و همکاران، ۱۳۹۴). برخی از پژوهشگران عوامل آسیب‌زا و موانع تربیت دینی نوجوانان را به دو دسته عوامل درونی (مربوط به خود نوجوانان) و عوامل بیرونی (مربوط به خارج از نوجوانان شامل خانواده، جامعه و نظام آموزش و پرورش) تقسیم کرده‌اند (همت بناری، ۱۳۸۰). به هر روی، صرف نظر از منبع بروز این آسیبها، شناسایی و مطالعه علمی آنها، نخستین گام در مسیر تصمیم‌گیری برای رفع چالشهای موجود و اتخاذ تدابیر متناسب رسانه‌ای است. پژوهش حاضر درصدد شناسایی مهم‌ترین موانع و چالشهای تربیت دینی نوجوانان در استان مازندران و ارائه راهکارهای رسانه‌ای در این زمینه است.

تربیت دینی نوجوانان و جوانان و مطالعه آسیبها و موانع موجود در این حوزه، از موضوعاتی است که بر پژوهشگران پوشیده نبوده و مطالعات بسیار در این زمینه صورت گرفته است. پژوهش محمودی (۱۳۹۷)، درباره آسیبهای تربیت دینی دانش‌آموزان متوسطه دوم از دیدگاه دبیران معارف اسلامی و مشاوران مدارس نشان داده که روزآمد نبودن دانش دبیران معارف اسلامی و مربیان پرورشی، ناآشنایی برخی مربیان و والدین با ویژگیهای دوران بلوغ، ناکافی‌بودن برنامه‌های پرورشی مدارس، تأثیر مخرب بیکاری فزاینده جوانان بر روحیه دینی دانش‌آموزان، فقر در برخی خانواده‌ها، الگوهای نامناسب، ناکافی‌بودن امکانات تفریحی–ورزشی، تأثیر منفی برنامه‌های ماهواره‌ای، استفاده نامناسب از فضای مجازی، پایبندنبودن برخی خانواده‌ها به آداب و رسوم دینی، رفتار و اخلاق نامناسب برخی معلمان، نامتناسب‌بودن محتوای درسی معارف اسلامی با نیازهای رشدی دانش‌آموزان، پدیده اعتیاد، نمره‌محوری و تأکید بر حفظ‌کردن دروس، از مهم‌ترین موانع تربیت دینی دانش‌آموزان به شمار می‌روند. افشارمنش (۱۳۹۷) نیز با مصاحبه با کارشناسان تربیتی، به این نتیجه رسیده که موانع و تهدیدهای فراروی همکاری خانواده و مدرسه برای ارتقای تربیت دینی دانش‌آموزان ابتدایی، به سه دسته عمده تهدیدهای ناشی از اوضاع فرهنگی‌اجتماعی جامعه، تهدیدهای ناشی از کاستیهای موجود در فعالیتهای مشارکتی کادر مدرسه و تهدیدهای ناشی از کاستیهای موجود در فعالیتهای مشارکتی والدین، قابل تقسیم‌بندی است. وفائی و کوشکی (۱۳۹۴) در پژوهشی توصیفی–تحلیلی به مطالعه کیفی منابع و متون موجود درباره تربیت عبادی نوجوانان پرداخته اند. نتایج نشان داده که راهکارهایی مانند زمینه‌سازی مناسب و ایجاد آمادگی روانی، بصیرت‌بخشی، الگودهی مناسب، تشویق و تنبیه، تکریم، آموزش مراقبه و محاسبه، تذکر و یادآوری نعمتهای الهی، تمثیل، تلقین به نفس، موعظه، دعا و تقویت ارتباط با اماکن مذهبی، در تربیت عبادی نوجوانان مؤثرند. به موجب یافته‌های پژوهش صالحی‌زاده و محمدی (۱۳۹۴)، کج‌اندیشی

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

دینداران و برداشت غلط از معارف و مفاهیم دینی، افراط و تفریط در مسائل عبادی، کمال‌گرایی غیر واقعی و سهل‌انگاری در امر آموزش مسائل مربوط به عبادات، از مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا در تربیت دینی جوانان، به شمار می‌روند. حسین‌خانزاده و همکاران (۱۳۹۱) نیز به این نتیجه رسیده اند که از میان عوامل مختلفی همچون مدارس، همسالان، مؤسسات دینی، کتابها و ...، نهاد خانواده و والدین، مهم‌ترین عامل در تربیت دینی فرزندان هستند و رسانه‌ها و برنامه‌ریزان درسی نقشی مهم در معرفی الگوهای مناسب به دانش‌آموزان دارند.

پژوهشگران بسیاری نیز به اهمیت و نقش رسانه‌ها، به‌ویژه رادیو و تلویزیون در تربیت دینی کودکان و نوجوانان و شکل‌گیری هویت دینی آنان پرداخته‌اند. احسانی (۱۳۹۶) با تأکید بر نقش رسانه‌ها در تربیت دینی و آسیب‌شناسی عملکرد و آثار فرهنگی و اجتماعی آنها در این مورد، راهکارها و پیشنهادهایی برای برون‌رفت از آسیبهای موجود ارائه داده است. بر این اساس، توجه بیشتر به استفاده از رسانه‌های آموزشی، ارتقای سطح فکری و فرهنگی خانواده‌ها، تقویت ارتباط صمیمی والدین با نوجوانان، ارتقای آگاهی فرزندان، یادآوری تهدیدهای احتمالی و آموزش مهارتهای مورد نیاز نوجوانان در نحوه استفاده از رسانه‌ها، می‌تواند مشکلات ناشی از آثار منفی رسانه‌ها را به حداقل برساند. انواری (۱۳۸۹) نیز با تبیین شاخصه‌ها و راههای تقویت هویت دینی، راهکارهایی برای کمک به شکل‌گیری و تقویت هویت دینی در برنامه‌های رسانه ارائه داده است. بر این اساس، نهادهای خانواده، مدرسه، رسانه‌ها وخطبای دینی در شکل‌گیری و تثبیت هویت دینی کودکان و نوجوانان نقش اساسی دارند. توجه دست‌اندرکاران رسانه به اهمیت هویت دینی کودکان و نوجوانان، مخاطب‌شناسی، توجه به پیامدهای مثبت آموزشهای دینی و عواقب بی‌توجهی به این آموزه‌ها، استفاده از کارشناسان مناسب، الگوسازی، توجه به هویت دینی در کانون خانواده و آموزش مراحل شکل‌گیری هویت دینی به خانواده‌ها و مربیان، از جمله اقدامات رسانه‌ای تأثیرگذار در این زمینه است.

پژوهش حاضر می‌کوشد از زاویه‌ای دیگر با اتخاذ رویکردی کیفی و بهره‌گیری از دیدگاههای کارشناسان و مبلغان مذهبی مدارس که به‌صورت مستمر و رودررو، با دانش‌آموزان نوجوان در ارتباط اند، موانع تربیت دینی نوجوانان را مورد کندوکاو قرار دهد و با استفاده از رهنمودهای مقام معظم رهبری، راهکارهای رسانه‌ای متناسب را ارائه کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر پژوهشی کیفی است که با روش نظریه زمینه‌ای و استفاده از ابزار مصاحبه نیمه‌ساختاریافته صورت گرفته است. نظریه زمینه‌ای یا داده‌بنیاد، رویکردی پژوهشی است که اساس

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

آن بر استقرای تحلیلی استوار است و نخستین بار گلیزر و استراوس[1] (۱۹۶۷) آن را تنظیم و ارائه کرده اند. این رویکرد بر کشف نظریه از داده‌های گردآوری‌شده تمرکز می‌کند، به هیچ نوع داده خاص، راهبرد پژوهشی یا علائق نظری مشخصی تعهدی ندارد و تنها در پی توسعه مفاهیم است. در واقع، ترکیب داده‌ها در قالب چارچوبهای مفهومی است که در رفت و برگشت دائم میان داده‌ها و تحلیلها ساخته می‌شود یعنی از گردآوری نظام‌مند داده‌ها به دست می‌آید. این کار با هدف رسیدن به نظریه یا مدلی است که در دل داده‌ها قرار گیرد (ذکائی،۱۳۸۱).

برای اطمینان از اعتبار صوری و محتوایی پژوهش با توجه به موضوع، مجموعه‌ای از پرسشهای باز و نیمه‌ساختاریافته با مشورت کارشناسان و اساتید طراحی و سپس از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد. در خلال انجام دادن مصاحبه‌ها نیز بر حسب ضرورت و برای روشن‌شدن بیشتر موضوع، پرسشهای دیگری اضافه شد. طبق شیوه رایج در پژوهشهای کیفی، نمونه‌گیری نظری به صورت هدفمند انجام شد و مصاحبه‌شوندگان متشکل از عده ای از کارشناسان و پژوهشگران رسانه‌ها و آموزش و پرورش، اساتید دانشگاه و حوزه‌های علمیه و مبلغان مذهبی مأمور در مدارس سراسر استان مازندران بودند. مدت هر مصاحبه به طور متوسط ۴۵ دقیقه بود. پس از انجام دادن هر مصاحبه، مطالب ضبط‌شده با دقت پیاده‌سازی و برای استخراج مفاهیم، چند مرتبه به طور دقیق خوانده شد و کدگذاریهای اولیه صورت گرفت. در مجموع ۲۰ مصاحبه انجام و مصاحبه‌ها پس از رسیدن به اشباع نظری متوقف شد. برای تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها بر اساس روش استراوس و کوربین[2] (۱۹۹۰) طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفت و مفاهیم اولیه و مقوله‌های اصلی شناسایی شدند.

ارزشیابی پژوهشهای کیفی معمولاً، همچون پژوهشهای کمّی، مبتنی بر معیارهایی خاص است. گوبا و لینکلن[3] (۱۹۸۹) معیارهای اعتبار[4]، انتقال[5]، اعتماد[6] و تأیید[7] را در پژوهشهای کیفی به ترتیب معادل روایی درونی[8]، روایی بیرونی[9]، پایایی[10] و عینیت[11] در پژوهشهای کمّی می‌دانند. آنها

1. Glaser & Strauss
2. Corbin
3. Guba & Lincoln
4. Credibility
5. Transferability
6. Dependability
7. Confirmability
8. Internal validity
9. External validity
10. Reliability
11. Objectivity

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

علاوه بر این معیارها، معیار اصالت[1] را به‌عنوان یکی از معیارهای دیگر برای ارزشیابی پژوهشهای کیفی تلقی می‌کنند (رضایی و همکاران، ۱۳۹۲). به منظور حصول اطمینان از روایی پژوهش حاضر و دقیق‌بودن یافته‌ها، سه نفر از اساتید حوزه و دانشگاه در مقام همکاران پژوهش، به بررسی یافته‌ها و اظهارنظر درباره آنها پرداختند و به طور همزمان از مشارکت‌کنندگان در پژوهش نیز برای اطمینان از صحت برداشتها و تحلیلها کمک گرفته شد. در مورد پایایی و حصول اعتماد از ثبات نسبی فرایند دستیابی به نتایج نیز پس از شناسایی و کدگذاری داده‌های گردآوری‌شده، فرایند کدگذاری مجدد به همت همکار پژوهشگر، مقایسه با کدگذاریهای اولیه و دستیابی به نتایج مشابه، انجام شد. در مجموع، تلاش شد با مستندسازی دقیق همهٔ مراحل پژوهش، معیارهای مذکور در ارزشیابی مطالعات کیفی به‌دقت مورد توجه قرار گیرد.

یافته‌های پژوهش

در مرحله کدگذاری باز و مفهوم‌پردازی، پس از استخراج و کدگذاری اولیه، مفاهیم کلیدی مصاحبه‌ها مشخص و کدهای مشابه به مفاهیم خاصی اختصاص داده شد. مفاهیم اولیه و کلیدی در دو مرحله و سپس مقولات اصلی از دل آنها استخراج شد. مفاهیم و مقولات استخراج‌شده در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است.

جدول ۱: مفاهیم و مقولات اصلی

مفاهیم اولیه (کدگذاری اولیه)	مفاهیم کلیدی (کدگذاری ثانویه)	مقولات اصلی		مقوله محوری (هسته‌ای)
سطحی‌نگری و بی‌توجهی والدین به مسائل مذهبی بی‌تفاوتی والدین نسبت به تربیت دینی فرزندان رفتار نادرست والدین در تربیت دینی فرزندان بی‌اطلاعی والدین وخانواده‌ها از اصول اعتقادی برداشت غلط والدین از دین سستی بنیانهای دینی در برخی از خانواده‌ها	بی‌توجهی یا کم‌توجهی به مسائل دینی در خانواده	ضعف باورهای دینی در خانواده	مسائل و کاستیهای مربوط به باورها و ارتباطات در حوزه خانواده	کمرنگ‌شدن باورهای دینی در نوجوانان

1. Authenticity

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

ارتباط نامناسب با خانواده ترس از طردشدن از جانب خانواده به علت اشتباهات احتمالی کمبود محبت و تبعیض از طرف والدین نداشتن رابطه دوستانه و صمیمی با والدین بدبینی نوجوانان نسبت به والدین طلاق والدین و کمبودهای عاطفی نوجوانان نوجوانان بدسرپرست شنیده‌نشدن صدای فرزندان از سوی والدین	ضعف ارتباطات خانوادگی و نبود روابط دوستانه در خانواده	ضعف ارتباطات خانوادگی و تزلزل بنیان خانواده		
دوستان ناباب، القای شبهات دینی در گروههای دوستانه بی‌توجهی به مسائل مذهبی در گروههای دوستان و همسالان تمسخر دوستان	بی‌توجهی به مسائل مذهبی در گروه دوستان و همسالان	ضعف اعتقادات مذهبی در گروه دوستان و همسالان	مسائل مربوط به گروه دوستان و همسالان	
دوستی و ارتباط با جنس مخالف شیوع روابط دختر و پسر در سنین نوجوانی گرایش به جنس مخالف	دوستی و ارتباط با جنس مخالف خارج از چارچوبهای دینی	ارتباط با جنس مخالف		
فیلمها و تبلیغات ماهواره‌ای تبلیغات رسانه‌های معاند	مسائل و آسیبهای مربوط به ماهواره		آسیبها و مشکلات رسانه‌ای	
کم‌کاری رسانه‌های خودمان در پرداختن صحیح به مسائل مذهبی برای نوجوانان	ضعف عملکرد رسانه‌های داخلی در پرداختن به مسائل مذهبی			
گسترش استفاده از اینترنت و شبکه‌های مجازی فعالیت ناآگاهانه در فضای مجازی عضویت در گروههای تلگرامی	فعالیت ناآگاهانه در فضای مجازی			
برخوردهای تند برخی از اقشار جامعه نسبت به رفتار نوجوانان بی‌بندوباری در جامعه نبود الگوی مناسب در جامعه بی‌صداقتی و بداخلاقی در جامعه محدودیتهای موجود در جامعه کمرنگ‌شدن ارزشهای دینی در جامعه ازبین‌رفتن هنجارهای درست اجتماعی و جایگزین‌شدن ضد ارزشها ازبین‌رفتن ارزشهای اصیل اسلامی در جامعه محدودشدن برنامه‌ها و مراسم دینی به محرم و صفر	برخورد اشتباه و ناآگاهانه با نوجوانان در جامعه		مسائل و مشکلات مربوط به جامعه	
	رواج بی‌بندوباری و نبود الگوهای مناسب در جامعه			
	کمرنگ‌شدن ارزشهای دینی در جامعه و تغییر ارزشها			
برخوردهای تند مسئولان مدرسه با نوجوانان روشهای نادرست آموزش مسائل دینی در مدارس کمبود الگوهای عملی در مدارس	ناآگاهی و اقدامات اشتباه اولیای مدارس در آموزش مسائل دینی		مسائل و مشکلات مربوط به مدارس	

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

عدم آموزش صحیح احکام ناآگاهی برخی از معلمان دینی و مشاوران مدارس اعمال فشار بیش از حد در برخی مدارس نسبت به فرائض مذهبی ارتباط ضعیف نوجوانان با معلمان و اولیای مدارس			
تضاد ارزشهای دینی در خانواده و مدرسه کمبود جلسات آموزشی اولیا و مربیان در مورد مسائل دینی بی‌توجهی خانواده‌ها به آموزشهای دینی مدارس ضعف ارتباط میان خانواده‌ها و مدارس	ضعف ارتباطات خانواده‌ها و مدارس و تعارض در پرداختن به مسائل دینی	ناهماهنگی اصول تربیت دینی نوجوانان در خانه و مدرسه	
فقر شدید مالی خانواده‌ها شرایط بد اقتصادی خانواده‌ها مشکلات اقتصادی و اولویت‌نداشتن مسائل فرهنگی در خانواده	مشکلات اقتصادی خانواده‌ها	فقر مالی و فرهنگی خانواده	
فقر فرهنگی خانواده‌ها بی‌سوادی یا کم‌سوادی پدر و مادر	فقر فرهنگی خانواده‌ها		
اعتیاد در خانواده اعتیاد در میان دوستان و همسالان اعتیاد نوجوانان به مواد مخدر گرایش به داروهای روان‌گردان	اعتیاد به مواد مخدر و داروهای روان‌گردان	انواع اعتیاد	
گرایش به مصرف سیگار در میان نوجوانان تجربه استعمال دخانیات در گروه دوستان	استعمال سیگار و دخانیات		
مصرف مشروبات الکلی	گرایش به مشروبات الکلی		
عدم توانایی تشخیص درست مسائل ناتوانی در تصمیم‌گیری خلاء عاطفی ضعف استقلال شخصیتی بی‌ثباتی شخصیتی و هویتی در دوران نوجوانی انتقادناپذیری نوجوانان ناهنجارهای عاطفی و روانی نوجوانان	ضعف قدرت در تصمیم‌گیری و بی‌ثباتی هویتی	مسائل و مشکلات فردی خاص دوران نوجوانی	
	ضعفها و خلاءهای شخصیتی و عاطفی		
شک‌کردن به آموزه‌های خانواده تردید و بدبینی نسبت به آموزشهای دینی مدارس بی‌اعتمادی به معلمان دینی و مشاوران مدرسه پیروی از الگوهای مغایر با نظر والدین و خانواده پیروی از الگوهای ناهنجار و پذیرفته‌نشده افزایش تمایل به تجربه موارد منع‌شده در آموزه‌های دینی تعارض با خانواده فرار از هر آنچه رنگ و بوی دینی دارد گرایش به عقاید مغایر با دین دین‌ستیزی	افزایش تردیدها نسبت به آموزشهای دینی خانه و مدرسه	افزایش تردیدها و بی‌اعتمادیها/ گرایش به الگوهای نامتعارف و حذف تدریجی دین از زندگی	
	بی‌اعتمادی و بدبینی به آموزه‌های دینی		
	گرایش‌به الگوهای پذیرفته‌نشده		
	دین‌گریزی		
	دین‌ستیزی		

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

بررسی اطلاعات دریافتی از ادارات و سازمانهای گوناگون، مصاحبه با کارشناسان علوم تربیتی و مذهبی و تجزیه و تحلیل دیدگاههای مبلغان دینی و مذهبی در مدارس در سراسر استان مازندران، حاکی از وجود مشکلات و آسیبهایی قابل‌توجه در زمینه تربیت دینی نوجوانان است. چنان‌که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود، در فرایند کدگذاری محوری، ده مقوله اصلی شناسایی شدند که عبارت اند از:

۱. مسائل و کاستیهای مربوط به باورها و ارتباطات در حوزه خانواده
۲. مسائل مربوط به گروه دوستان و همسالان
۳. آسیبها و مشکلات رسانه‌ای
۴. مسائل و مشکلات موجود در جامعه
۵. مسائل و مشکلات مربوط به مدارس
۶. ناهماهنگی خانواده‌ها و مدارس در پرداختن به اصول تربیت دینی
۷. فقر مالی و فرهنگی خانواده‌ها
۸. انواع اعتیاد
۹. مسائل و مشکلات فردی خاص دوران نوجوانی
۱۰. افزایش تردیدها و بدبینیها، گرایش به الگوهای نامتعارف و حذف تدریجی دین از زندگی

با استناد به پارادایم استراوس و کوربین، مقوله اصلی یا پدیده، اندیشه اصلی، حادثه، اتفاق یا واقعه‌ای است که مقوله‌های دیگر به‌طور نظری به آن ارتباط داده می‌شود. این مقوله باید محور باشد، به کرّات در داده‌ها ظاهر شود و تمام مقوله‌های اصلی دیگر، قابل ربط‌دادن به آن باشند. سایر مقوله‌ها عبارت انداز شرایط علّی[1] (علل ایجاد پدیده اصلی)، راهبردهای کنش و کنش متقابل[2] (کنشها یا کنشهای متقابلی که برای کنترل، اداره، برخورد و پاسخ به پدیده اصلی انجام می‌شوند)، زمینه[3] (شرایط زمینه‌ای، شرایط بسترساز خاص مؤثر در راهبردها)، شرایط میانجی یا مداخله‌گر[4] (شرایط بسترساز عام مؤثر در راهبردها، شرایط ساختاری که موجب کندی یا سهولت راهبردهای کنش یا کنش متقابل می‌شود) و پیامدها (حاصل به‌کاربستن راهبردها).

با توجه به داده‌های گردآوری‌شده، مقوله کمرنگ‌شدن باورهای دینی در نوجوانان، در حکم مقوله محوری (هسته) شناسایی شد و از میان سایر مقوله‌های اصلی، مسائل و کاستیهای مربوط به

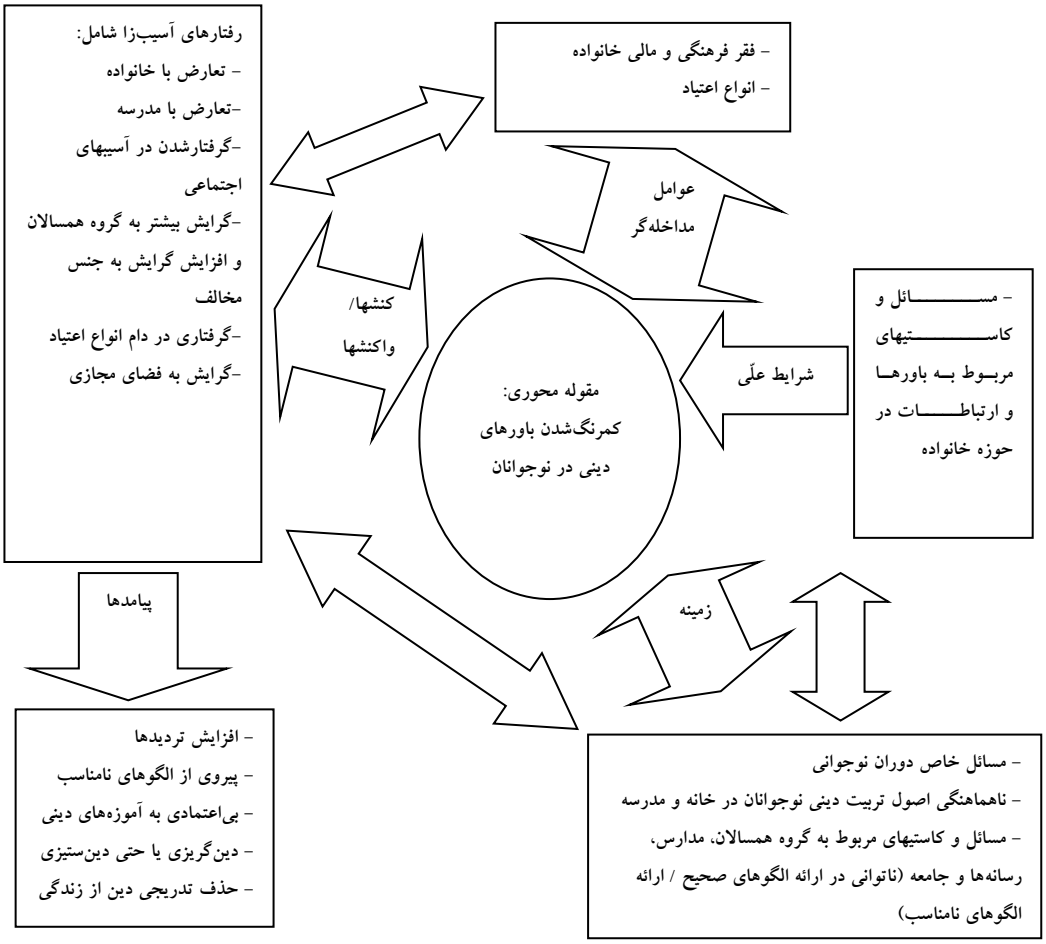
1. Casual conditions
2. Actions & interactions
3. Context
4. Intervening conditions

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

باورها و ارتباطات در حوزه خانواده به منزلهٔ شرایط علّی، مسائل خاص دوران نوجوانی، مسائل و کاستیهای مربوط به گروه همسالان، مدارس، رسانه‌ها و جامعه (ناتوانی در ارائه الگوهای مناسب) و ناهماهنگی اصول تربیت دینی نوجوانان در خانه و مدرسه به منزلهٔ عوامل زمینه‌ای، فقر فرهنگی و مالی خانواده و انواع اعتیاد به منزلهٔ عوامل مداخله‌گر، انواع رفتارهای آسیب‌زای نوجوانان در واکنش به این مسائل به منزلهٔ راهبردها (کنشها و واکنشها) و افزایش تردیدهای دینی و مذهبی نوجوانان، پیروی از الگوهای نامناسب و بی‌اعتمادی به آموزه‌های دینی، به عنوان پیامدهای اتخاذ این راهبردها (چالشها و آسیبهای تربیت دینی نوجوانان) در نظر گرفته شدند. در مرحله نهایی (کدگذاری انتخابی)، پس از چندین بار مطالعه مجدد داده‌ها و بررسی ارتباط مفاهیم و مقولات اصلی، مقوله هسته‌ای به منزلهٔ پدیده محوری در قلب مقوله‌های دیگر قرار گرفت و با تبیین ارتباط سایر مقولات با آن، مدل نظری و مفهومی چالشها و موانع تربیت دینی نوجوانان به دست آمد که در نمودار شماره ۱ قابل مشاهده است.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

نمودار ۱: مدل نظری چالشها و موانع تربیت دینی نوجوانان

بحث

در پژوهش حاضر به مطالعه کیفی و داده‌بنیاد «چالشها و موانع تربیت دینی نوجوانان» پرداخته شده است. در این بخش نحوهٔ ارتباط میان مقولات اصلی و پدیدهٔ مورد مطالعه مورد کندوکاو قرار می‌گیرد.

بر اساس داده‌ها، ضعف باورهای دینی در خانواده‌ها مهم‌ترین مانع تربیت دینی نوجوانان است. اغلب مصاحبه‌شوندگان «فقدان یا کمبود آگاهیهای دینی و مذهبی در خانواده‌ها» و «شناخت ناکافی برخی از والدین از اصول و مبانی اعتقادی و دینی» را از مهم‌ترین عوامل کم‌توجهی آنان به تربیت دینی فرزندانشان دانسته اند. این فقدان آگاهی، موجب «سطحی‌نگری یا بی‌تفاوتی به مسائل مذهبی

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

در خانواده‌ها»، «تناقض در گفتار و رفتار والدین» و «بی‌صداقتی» می‌شود. این در حالی است که «نوجوانان در جستجوی صداقت هستند و تفاوت حرف و عمل را به خوبی تشخیص می‌دهند». بدین ترتیب هنگامی که فرزندان نوجوان، برای پاسخ به پرسشهای اساسی معرفتی و شناختی خود به منزلهٔ اولین گزینه‌های در دسترس و قابل اعتماد به پدر، مادر یا سایر اعضای درجه یک خانواده مراجعه می‌کنند، به عللی که ذکر شد پاسخی قانع‌کننده در خانواده دریافت نمی‌کنند و به‌ناچار گزینه‌های دیگر را در نظر می‌گیرند.

عامل مهم دیگر که در خلال این فرایند، نقش کلیدی ایفا می‌کند چگونگی ارتباط نوجوان با اعضای خانواده و همچنین ارتباطات اعضای خانواده با یکدیگر است. چنان‌که اغلب مصاحبه‌شوندگان اشاره کردند ضعف ارتباطات خانوادگی، تزلزل بنیانهای خانواده و جدایی والدین، از عواملی است که موجب روی‌آوردن نوجوانان به گزینه‌هایی خارج از چارچوب خانواده برای یافتن پاسخ به پرسشهای اعتقادی می‌شود. به گفته کارشناسان: «بی‌توجهی والدین به فرزندان نوجوانشان»، «فراهم‌نبودن فضای مناسب برای گفتگوی صمیمانه و دوستانه اعضای خانواده»، «بی‌تفاوتی والدین نسبت به مسائل فرزندان نوجوان به علت مشغله کاری»، «در اولویت نبودن اصول دینی و مذهبی در آموزه‌های تربیتی خانواده‌ها»، «رفتار ناآگاهانه والدین در مواجهه با پرسشها و رفتارهای جستجوگرانه نوجوانان» و «فقدان احترام و اعتماد متقابل در میان اعضای خانواده» از عواملی هستند که موجب رفتارهای ناسازگارانه نوجوانان، بی‌توجهی آنان به مسائل دینی و گاهی حتی دین‌گریزی آنها می‌شوند.

چنان‌که اشاره شد نوجوانان در این برهه از زندگی، در حال تجربه‌کردن ترکیبی پیچیده از مسائل گوناگون روانی و جسمانی اند. طبیعی است که آنان در مرحله گذار از کودکی به بزرگسالی و در مسیر شکل‌گیری پایه‌های اعتقادی و هویتی، با مسائل و مشکلات گوناگون عاطفی و شخصیتی، مانند ضعف در تصمیم‌گیری، ناتوانی در تشخیص، ضعف استقلال شخصیتی، بی‌ثباتی هویتی و اخلاقی و مشکلات دیگری دست و پنجه نرم می‌کنند که انواع رفتارهای ناسازگارانه و ناهنجاریهای عاطفی و رفتاری از مهم‌ترین پیامدهای آنهاست. مسائل و بحرانهای بلوغ از یک طرف و کنجکاوی و تردیدهای دینی از طرف دیگر، ناپختگی، بی‌تجربگی و گرایش سریع و شتابزده به الگوهای غیرواقعی و ناتوانی در تشخیص نیازهای واقعی از نیازهای غیرواقعی، عواملی است که می‌تواند در صورت فقدان مدیریت و راهنمایی لازم از سوی خانواده‌ها و دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت، زمینه‌ساز بروز اختلالاتی در تربیت دینی نوجوانان شود (همت‌بناری، ۱۳۸۰). با توجه به

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

داده‌ها احساساتی چون «پوچی»، «کمبود محبت»، «طردشدن از جانب خانواده»، «فقدان استقلال»، «نارضایتی»، «افسردگی» و تمایل به «مخالفت و پرخاشگری»، «پیروی از الگوهای جدید و متفاوت» و «تجربه ناشناخته‌ها» از ویژگیهای طبیعی دوران نوجوانی اند. مواجهه آگاهانه با این احساسات و رفتارها و هدایت هوشمندانه آنها همراه با درک و شناخت عمیق نیازهای جسمی و روحی نوجوانان، اساسی‌ترین گام در برنامه‌ریزیها و اقدامات عملی در این زمینه است.

در شرایطی که نهاد خانواده به دلایل گوناگون نتواند نیازهای اعتقادی و مذهبی نوجوانان را برآورده کند، گروه همسالان و دوستان، نخستین مرجع آنان برای طرح مسائل معرفتی و عقیدتی است. چنان‌که بسیاری از مصاحبه‌شوندگان اشاره کردند «در اغلب گروههای دوستی نوجوانان، بحث درباره مسائل اعتقادی و دینی، بسیار کمرنگ یا کاملاً غایب است» و «بسیاری از نوجوانان به علت داشتن تجارب منفی ناشی از رفتارهای ناآگاهانه بزرگ‌ترها، چندان مایل به طرح مسائل دینی و مذهبی در گروههای دوستانه نیستند». در شرایط کنونی که دشمنان اسلام و انقلاب با استفاده از ابزارهای گوناگون، سیاست شبهه‌افکنی نسبت به مسائل و باورهای دینی و اعتقادی را در میان نسل جوان و نوجوان کشور در پیش گرفته‌اند این گروههای دوستانه، مناسب‌ترین بستر برای طرح شبهات دینی هستند. این در حالی است که غالباً به سبب فقدان آگاهی و تجربه کافی در میان اعضای این گروهها برای بحث و پاسخگویی به این شبهات، خطر دین‌گریزی یا تزلزل باورها و اعتقادات مذهبی، تهدیدی جدی برای نوجوانان محسوب می‌شود.

در این میان، مسائل مهم دیگری مانند آسیبها و مشکلات مربوط به مدارس نیز وجود دارند که زمینه کمرنگ‌شدن باورهای دینی را در نوجوانان فراهم می‌کنند و مانعی در راه تربیت دینی و اعتقادی نسل چهارم انقلاب به شمار می‌روند. مصاحبه‌شوندگان در پژوهش حاضر، «کمرنگ‌بودن آموزشهای اعتقادی در بعضی مدارس»، «برخوردهای ناآگاهانه و تند برخی از اولیای مدرسه با نوجوانان در مواجهه با رفتارهای جستجوگرانه آنها که ناشی از ویژگیهای روان‌شناختی خاص این دوران مانند استقلال‌طلبی و آزادی‌خواهی است»، «شیوه نادرست و غیر حرفه‌ای آموزش مسائل دینی در برخی مدارس و نبود یا کمبود الگوهای عملی و تربیتی مناسب در مدارس»، «نقش کمرنگ مشاوران تربیتی مدارس در ارتباط با نوجوانان، ضعف چشمگیر برخی از آنان در جلب اعتماد دانش‌آموزان و ارتباط ضعیف نوجوانان با معلمان و اولیای مدارس» و از طرف دیگر «اعمال فشار بیش از حد و آسیب‌زا در برخی مدارس نسبت به انجام فرائض دینی و مذهبی» را از مهم‌ترین مشکلات مربوط به مدارس در زمینهٔ تربیت دینی نوجوانان عنوان کردند.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

یکی از موانع و چالشهای جدی دیگر که بستر را برای کمرنگ‌شدن باورهای دینی نوجوانان فراهم می‌کنند مشکلات و تهدیدهای رسانه‌ای هستند. به عقیده مصاحبه‌شوندگان «مسائل مربوط به برنامه‌های ماهواره‌ای و رسانه‌های معاند، گسترش استفاده از اینترنت و فضای مجازی و فعالیت بی‌سابقه جوانان و نوجوانان در شبکه‌های مجازی، در کنار برخی کم‌کاریها و ضعفهای رسانه ملی و سایر رسانه‌های داخلی در پرداختن صحیح و آگاهانه به مسائل مذهبی برای نوجوانان» از جمله تهدیدهای جدی در این حوزه به شمار می‌روند. در شرایطی که به گفته کارشناسان این پژوهش «براساس آمارها بخشی قابل توجه از جامعه امروز ما، از نظر سواد رسانه‌ای با وضع مطلوب فاصله دارند» و «فعالیتهای بی‌وقفه رسانه‌های معاند در ایجاد و القای شبهات اعتقادی، گاهی بی‌پاسخ مانده و در ذهن برخی افراد جامعه به عنوان حقیقت نقش بسته است» بدیهی است که نوجوانان به منزلهٔ بخشی از مخاطبان این رسانه‌ها، یکی از آسیب‌پذیرترین گروههای جامعه اند.

به اعتقاد مصاحبه‌شوندگان در شرایط کنونی به دلایل گوناگون مانند «تبلیغات بی‌وقفه معاندان، فقدان برخی آگاهیهای لازم در سطح جامعه و اقدامات ناکافی و گاهی نامتناسب متولیان امر»، شاهد کمرنگ‌شدن باورهای دینی و تغییر ارزشها در جامعه ایم که از دیگر عوامل زمینه‌ساز کمرنگ‌شدن باورهای دینی نوجوانان به شمار می‌روند و مظاهر آن مانند «رواج انواع ناهنجارهای اجتماعی و مذهبی» و «جایگزین‌شدن ارزشهای اصیل ملی و اعتقادی با الگوهای غربی و بیگانه» بر اثر «برخی کم‌کاریها و کاستیهای موجود در حوزه فرهنگ‌سازی و ارائه الگوهای متناسب با ارزشهای اصیل ایرانی و اسلامی در جامعه» بیش از پیش دیده می‌شود.

مسئله دیگری که می‌تواند زمینه را برای کمرنگ‌شدن باورهای دینی در نوجوانان فراهم کند ناهماهنگی اصول تربیت دینی در خانه و مدرسه است که خود، با کاستیها و مسائل مربوط به اعتقادات و باورها در خانواده ارتباط دارد. به گفته کارشناسان این پژوهش «گاهی مشاهده می‌شود که آموزه‌های دینی مورد تأکید مدارس در خانه به عللی که ذکر شد جدی گرفته نمی‌شوند یا مورد مخالفت قرار می‌گیرند». بنا به تأکید مصاحبه‌شوندگان «چنانچه آموزشهای مدارس در خانه مورد کم‌توجهی قرار گیرند و از طرف اولیای دانش‌آموز تأیید و تقویت نشوند هیچ ارزشی نخواهند داشت».

افزون بر آنچه گفته شد برخی از عوامل مهم دیگر مانند فقر مالی و فرهنگی خانواده و گرفتاری اعضای خانواده در دام انواع اعتیاد، می‌توانند به عنوان عوامل پرقدرت مداخله‌گر تا حد زیادی در کمرنگ‌شدن باورهای دینی فرزندان، اثرگذار باشند. مشکلات اقتصادی و فقر مالی موجب می‌شود

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

تا مسائل و مشکلات معیشتی در برابر مسائل فرهنگی و تربیتی از اهمیت و اولویت بیشتری برخوردار باشند و به ویژه در صورت فقدان بنیانهای فرهنگی و اعتقادی لازم در خانواده‌ها، وجود اشکال گوناگون آسیبها و ناهنجاریهای فردی واجتماعی همچون انواع اعتیاد (اعتیاد به مواد مخدر، داروها و حتی فضای مجازی)، این مشکلات در شکل‌گیری ارزشها و باورهای هویتی، عادات و سبک زندگی نوجوانان به شدت مؤثر خواهند بود.

برآیند عوامل گوناگونی که اشاره شد رفتارها و واکنشهایی را از سوی نوجوانان در پی دارد که در پژوهش حاضر از آنها تحت عنوان فرایندهای کنش/ واکنش متقابل یاد کرده ایم. تعارض با خانواده، ارتباطات ضعیف با اعضای خانواده و بدبینی نسبت به آنها (به ویژه والدین)، مشکلات آموزشی، تربیتی و تحصیلی (تعارض با مدرسه)، گرایش فزاینده به گروه همسالان و ارتباط ناآگاهانه و نامتعارف با جنس مخالف، گرایش آسیب‌زا به فضای مجازی و گرفتارشدن در دام آسیبهای گوناگون اجتماعی مانند انواع اعتیاد و خشونت و گرایش به مواد و داروهای روان‌گردان، از مواردی هستند که بخش عمده‌ای از آنها می‌تواند نوعی واکنش به مشکلات و کاستیهایی باشد که نوجوان در مرحله شکل‌گیری هویت خود، در خانه، مدرسه و جامعه با آنها روبه‌رو می‌شود. با توجه به نمودار ۱، این واکنشها با عوامل زمینه‌ای و عوامل مداخله‌گر ارتباط دارند و به موجب داده‌ها گاهی برخی از رفتارهای آسیب‌زا مانند گرایش به دخانیات و مواد مخدر و ارتباط با جنس مخالف، خود همچون واسطه‌ای برای افزایش سایر واکنشهای آسیبها مانند گرفتاری در دام گروههای خلافکار یا ابتلا به انواع آسیبهای اجتماعی عمل می‌کنند.

در صورت عملکرد چنین ترکیب پیچیده‌ای از عوامل گوناگون که می‌توانند به موازات هم، تربیت دینی نوجوانان را تحت تأثیر قرار دهند پیامدهایی چون «افزایش تردیدها و بدبینیها در نوجوانان»، «بی‌اعتمادی آنها به آموزه‌های دینی»، «گرایش به الگوهای نامناسب و نامتعارف» و «دین‌گریزی» دور از انتظار نخواهد بود. به گفته برخی از مصاحبه‌شوندگان: «امروزه دیگر دین و مسائل شرعی در زندگی نوجوانان اولویت ندارد» و «برخی از نوجوان به شدت دین‌گریز و حتی دین‌ستیز شده‌اند». این تهدیدها چنان جدی هستند که عده ای از مصاحبه‌شوندگان با هشدار درباره «ضعف شدید باورهای اعتقادی در میان نوجوانان امروزی» و «کم‌توجهی متولیان امر به واقعیتهای موجود»، نسبت به آنچه «حذف تدریجی دین و آموزه‌های دینی از زندگی آینده‌سازان این مرز و بوم» خواندند به شدت ابراز نگرانی کردند.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

در عصر ارتباطات و با گسترش روزافزون دهکده جهانی، ارتباطات میان فرهنگها و اعتقادات، به شدت تسهیل شده و «مواجهه مناسب با سیل خروشان هنجارها و باورهای جوامع گوناگون، مستلزم برخورداری از پشتوانه قوی و محکم اعتقادی و قدرت تشخیص حق از باطل است». در شرایطی که عوامل مذکور می‌تواند بنیانهای اعتقادی نوجوانان را تهدید کند، نسل چهارم انقلاب باید برای مواجهه با سیل خروشان تبلیغات فرهنگی غیرخودی، به شایستگی تجهیز شود.

در این مجال ضروری است به این نکته توجه شود که اولاً، راههای بسیاری برای رویارویی با موانع و چالشهای بالقوه تربیت دینی نسل چهارم انقلاب وجود دارد که با بررسی و به‌کارگیری هوشمندانه آنها، می‌توان اقدامات مقابله‌ای متناسب را به‌موقع و به شیوه‌ای صحیح اتخاذ و مدیریت کرد. ثانیاً، به فرموده مقام معظم رهبری: «جوانان مملکت ما، به سمت تعهد، تفکر و عمل به اهداف، در حرکت هستند و این مژده آینده است[۱]». همچنین «دیرجنبیدن، دیر فهمیدن و دیر به فکر علاج افتادن» توانایی مواجهه و مقابله با مشکلات را کاهش می‌دهد[۲]. بنابراین، شناسایی نقاط ضعف موجود، نباید فراگیری و جامعیت آسیبها و چالشها را به اذهان متبادر سازد بلکه انجام دادن مطالعات آسیب‌شناختی، برای شناسایی مشکلات و تداوم آنچه معظم‌له تحت عنوان «رویشهای انقلاب» از آن یاد کرده‌اند[۳] امری کاملاً ضروری و راهگشاست.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نظر به تأکیدات مقام معظم رهبری در بیانیه راهبردی «گام دوم انقلاب»، درباره اهمیت «حضور نسل جوان مؤمن، دانا و پرانگیزه» در مسیر حرکت به سوی «چشم‌اندازهای مبارک انقلاب اسلامی ایران» ضرورت توجه به عوامل مؤثر در تربیت دینی نسل چهارم انقلاب به‌عنوان آینده‌سازان این مرز و بوم، بیش از پیش احساس می‌شود. به فرموده معظم‌له: «مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور، نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی است» که باید «با شعور معنوی و وجدان اخلاقی... هرچه‌بیشتر رشد کند». این مهم با «قدرت قاهره» به دست نمی‌آید بلکه حکومتها باید «اولاً خود، منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند و ثانیاً، زمینه را برای رواج آن در جامعه، فراهم کنند و به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهند ...؛ با کانونهای ضد معنویت و اخلاق، به شیوه‌ای معقول بستیزند» و با «تهاجم روزافزون دشمنان به دلهای پاک جوان و نوجوانان» مقابله کنند. چنان‌که در این بیانیه تأکید شده است در دوره پیشروی انقلاب اسلامی ایران

۱. بیانات مقام معظم رهبری در همایش باشکوه «خدمت بسیجیان» در ورزشگاه آزادی، ۱۲ مهرماه ۱۳۹۷

۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۹ آذرماه ۱۳۹۲

۳. بیانات مقام معظم رهبری در همایش باشکوه «خدمت بسیجیان» در ورزشگاه آزادی، ۱۲ مهرماه ۱۳۹۷

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

باید برای نسل جوان و نوجوان انقلاب «برنامه‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت جامعی تنظیم و اجرا شود».

چنان‌که یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد به رغم سیاست‌گذاریها و فعالیتهای صورت‌گرفته، تربیت دینی نوجوانان در جامعه ما همچنان با چالشها و موانعی روبه‌روست که مقابله با آنها باید از اولویتهای برنامه‌ریزی برای نسل چهارم انقلاب باشد. جمع‌بندی یافته‌ها حاکی از اهمیت انکارناپذیر دو نهاد خانواده و مدرسه در شکل‌دهی به هویت دینی و باورهای مذهبی نوجوانان است. گروه همسالان و جامعه نیز نقشی اساسی در ایجاد و تثبیت باورها و ارزشهای هویتی و اعتقادی نوجوانان دارند. ناتوانی این نهادها در ارائه الگوهای صحیح و وجود هرگونه ناهماهنگی میان آموزه‌های تربیتی آنها، می‌تواند در کمرنگ‌شدن باورهای دینی نوجوانان و بروز رفتارهای آسیب‌زا و پیامدهای ناگوار آنها مؤثر باشد. این یافته‌ها تا حد زیادی با نتایج پژوهش محمودی (۱۳۹۷)، افشارمنش (۱۳۹۷) و صالحی‌زاده و محمدی (۱۳۹۴) همسوست. همچنین یافته‌های پژوهش در مورد نقش مهم نهاد خانواده، رسانه‌ها و متولیان امر آموزش و پرورش، در تربیت دینی و معرفی الگوهای مناسب به نوجوانان با نتایج پژوهش حسین‌خانزاده و همکاران (۱۳۹۱) همخوانی دارد. همچنین یافته‌های پژوهش در باب ضرورت آگاه‌سازی هرچه‌بیشتر خانواده‌ها درباره نیازهای نوجوانان، ارتباط سطح فکری و فرهنگی خانواده‌ها، تقویت ارتباطات صمیمی درون‌خانوادگی با توجه به الگوسازی و ارائه دانش و مهارتهای مورد نیاز نوجوانان برای مقابله با تهدیدهای احتمالی، با نتایج پژوهشهای احسانی (۱۳۹۶) و انواری (۱۳۸۹) مطابقت دارد.

با توجه به سیطره بی‌حد و مرز رسانه‌ها بر تمام ابعاد زندگی امروز و بازار داغ رقابت برای جلب حداکثر مخاطب، نقش رسانه‌های انقلابی، به‌ویژه رسانه ملی در این حوزه بسیار حساس و حائز اهمیت است. به فرموده مقام معظم رهبری «امروزه رسانه‌ها فکر، فرهنگ، رفتار و در حقیقت، هویت فرهنگی انسانها را القا می‌کنند و تعیین‌کننده هستند. رسانه‌ها می‌توانند در بهبود وضعیت زندگی انسان و ارتقای اخلاق و معنویت مؤثر باشند...[۱]» نکته مهمی که بارها مورد تأکید رهبری قرار گرفته[۲] و همواره مورد توجه رسانه‌های حرفه‌ای دنیا قرار دارد، القای غیر مستقیم پیام است. به‌طور طبیعی، مخاطب از نصیحت مستقیم، روگردان است و بدیهی است که نوجوانان نیز به‌شدت در برابر موعظه و نصیحت مستقیم مقاومت نشان می‌دهند. بنابراین شایسته است رسانه ملی برای اثرگذاری بیشتر در این حوزه، راهکارهایی نظیر چینش صحیح پیامهای تربیتی و دینی و استفاده از

۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف شرکت‌کننده در هفتمین جشنواره بین‌المللی تولیدات رادیویی، اردیبهشت‌ماه ۱۳۸۵

۲. تأکید مقام معظم رهبری در دیدار با رئیس و مدیران سازمان صدا و سیما، ۱۱ آذرماه ۱۳۸۳

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

شیوه‌های خلاقانه در انتقال غیر مستقیم این پیامها را در دستور کار داشته باشد. با توجه به تأکیدات رهبر معظم انقلاب و بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، اولویتها و راهکارهای رسانه‌ای زیر به منزلهٔ اولویت برنامه‌سازی برای مقابله با چالشها و موانع تربیت دینی نوجوانان پیشنهاد می‌شود:

- افزایش توجه به نهاد مقدس خانواده و اتخاذ تدابیر کارآمد برای افزایش صمیمت و ارتباطات سازنده خانوادگی به ویژه تقویت ارتباط والدین با فرزندان.
- برنامه‌ریزی و برنامه‌سازی رسانه‌ای به منظور افزایش توجه و حساسیت خانواده‌ها به ویژه والدین به مسائل مذهبی و عقیدتی.
- توجه به جذابیت محتوایی و ساختاری و انتقال غیر مستقیم پیام به مثابه اصول برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی برای نوجوانان.
- اطلاع‌رسانی به خانواده‌ها و نوجوانان درباره فرصتها و آسیبهای فضای مجازی و اهمیت ارتقای سطح سواد رسانه‌ای خانواده .
- اطلاع‌رسانی به خانواده‌ها و نوجوانان درباره شیوه‌های برقراری ارتباطات سالم اجتماعی و چارچوبهای رابطه با جنس مخالف.
- ارائه کردن الگوهای عملی در زمینه روابط خانوادگی و اجتماعی سالم.
- آموزش اصول و مبانی اعتقادی و احکام دینی در انواع و قالبهای جدید و جذاب برنامه‌ای برای گروه سنی نوجوان و پرهیز از رویکردهای تکراری و کلیشه‌ای.
- توجه به موضوعات و مشکلات خاص کودکان و نوجوانان بی‌سرپرست یا بدسرپرست و فرزندان طلاق.
- تأکید بیشتر بر مقوله حیا و عفاف با تبیین مصادیق آن برای نوجوانان به شیوه‌هایی جذاب و اثرگذار.
- افزایش توجه به فریضه نماز و تلاش برای معرفی آثار و برکات آن به نوجوانان با روشهای متنوع و جذاب.
- تأکید بر اهمیت فضائل اخلاقی نظیر تقوا، تهذیب نفس و صداقت.
- توجه به ایجاد امید و نشاط در میان خانواده‌ها و نوجوانان.
- تقویت ارتباط خانواده‌ها با مدارس.
- معرفی و اطلاع‌رسانی در مورد انواع محصولات و فعالیتهای فرهنگی مربوط به تربیت دینی نوجوانان (کتابها، نرم‌افزارها، محصولات چندرسانه‌ای، نمایشگاهها و...) در رسانه ملی.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

منابع

احسانی، حمیده. (۱۳۹۶). نقش و تأثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان، نوجوانان، جوانان و خانواده. *مجله نخبگان علوم و مهندسی*، ۲ (۶)، ۱۰-۲۰.

افشارمنش، محمود. (۱۳۹۷). موانع و تهدیدهای فراروی همکاری خانواده و مدرسه برای ارتقا تربیت دینی دانش‌آموزان دوره ابتدایی از نظر کارشناسان تربیت دینی. *معرفت*، ۲۷ (۱۱)، ۷۱-۸۴.

انواری، محمدرضا. (۱۳۸۹). نقش رسانه در تبیین هویت دینی. *فرهنگ پژوهش*، (۸) ، ۱-۲۸.

باقری، خسرو. (۱۳۸۰). آسیب و سلامت در تربیت دینی. *تربیت اسلامی*، (۶)، ۱۳-۶۰.

_____. (۱۳۸۲). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.

باهنر، ناصر. (۱۳۷۸۹. *آموزش مفاهیم دینی همگام با روانشناسی رشد*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای به نشانی اینترنتی: Khamenei.ir

حسین‌خانزاده، عباسعلی؛ محمدی‌آریا، علیرضا؛ حیدری، حسین و صادقی‌فرد، مریم. (۱۳۹۱). *راهکارهای مؤثر بر تربیت دینی دانش‌آموزان در مدرسه*. نخستین همایش اسلام و سلامت روان، بندرعباس.

خدایاری‌فرد، محمد. (۱۳۷۵). *مسائل نوجوانان و جوانان*. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.

خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸). *صحیفه نور*. جلد ۱۶. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

ذکائی، محمدسعید. (۱۳۸۱). نظریه و روش در تحقیقات کیفی. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۹ (۱۷)، ۴۱-۶۹.

رضایی، بیژن؛ عباس‌پور، عباس؛ نیکنامی، مصطفی؛ رحیمیان، حمید و دلاور، علی. (۱۳۹۲). واکاوی راه‌کارهای بهبود کارآفرینی دانشگاهی در حوزه علوم انسانی و ارائه یک نظریه زمینه‌ای. *ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی*، ۳ (۲)، ۱۸۵-۲۱۵.

سلیمانی، محمدرضا؛ عابدینی بلترک، میمنت؛ فقیهی حبیب‌آبادی، حسین و عشوری مهرنجانی، فروزان. (۱۳۹۵). تحلیل محتوای مؤلفه‌های دینی در مجلات کودک و نوجوان. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی تربیت اسلامی*، ۱۱ (۲۳)، ۷-۱۹.

صابری، فضل‌الله؛ علامه، زهرا؛ امیدی، راضیه و اسپانی، مرتضی. (۱۳۸۹). *پیشگیری از رفتار مخاطره‌آمیز در نوجوانان و جوانان*. اصفهان: انتشارات شهید حسین فهمیده.

صالحی‌زاده، محمداسماعیل و محمدی، روح‌اله. (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی تربیت دینی جوانان در مسائل عبادی از دیدگاه آیات و روایات. *دوفصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۱ (۱)، ۱-۱۴.

عامریان، فاطمه. (۱۳۹۶). *اولویت‌های و موضوعات برنامه‌سازی برای مخاطبان نوجوان در شبکه مازندران*. واحد پژوهش صدا و سیمای مرکز مازندران.

عقبه، بگم؛ علم، رضا؛ درویشی، نسرین و علم، مرضیه. (۱۳۹۴). *آسیب شناسی تربیت دینی نوجوانان و جوانان در جامعه اسلامی*. سومین همایش ملی مدرسه فردا. بازیابی‌شده در مهرماه ۱۳۹۷ از: http://www.civilica.com

قائمی، علی. (۱۳۸۰). *دنیای بلوغ*. تهران: اسپید.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]

کازنو، ژان. (۱۳۶۷). *جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی*، ترجمه باقر ساروخانی و منوچهر محسنی. تهران: انتشارات اطلاعات.

محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۴۱۶ه. ق.). *میزان‌الحکمه*. ج ۲، چاپ اول، قم: دارالحدیث

محمودی، سیروس. (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی تربیت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم از نظر دبیران معارف اسلامی و مشاوران مدارس. *فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی*، ۱ (۳)، ۹۰-۱۰۵.

وفائی، رضا و کوشکی، فتح‌اله. (۱۳۹۴). راهکارهای تربیت عبادی نوجوانان. *پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی*، ۴ (۹)، ۸۵-۱۱۴.

همت‌باری، علی. (۱۳۸۰). نگاهی به عوامل آسیب‌شناسی تربیت دینی نوجوانان و جوانان (با تأکید بر عوامل آسیب‌زا در نظام آموزش و پرورش). *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، (۶)، ۱۷۱-۱۸۶.

Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques.* Newbury Park, CA: Sage.

[Downloaded from qjfr.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.26766728.1399.17.3.6.2]